

„ERKÖLCS, HOL LAKSZ A KRÍZIS IDEJÉBEN?”

Bertolt Brecht: *Állítsátok meg Arturo Uit!*

I.

Brecht már egy 1934-es levélben azt közli Walter Benjammal, hogy „szatírárt” szeretne írni Hitlerről, „a reneszánszkrői krónikák stílusában”.¹ (Brecht majd a prológosban – annak első változatában – „nagy stílusról” fog beszélni.²) De hogy a Hitler felemelkedéséről szóló szatírárt egy gengszter-darab formájában kellene megvalósítani, az Brechtnek 1935 végén, egy New York-i tartózkodás alkalmával jutott az eszébe. Ott ugyanis élénk figyelemmel kísérte az újságokban megjelenő tudósításokat a különböző gengszterbandák háborúiról. És nagy érdeklődéssel nézett különböző gengszterfilmeket. A darab első változata (a finnországi emigrációban) nem egészen három hét alatt készült el, 1941 márciusában. (Ekkor még a Barbarossa-hadművelet előtt vagyunk, amely ez év június 22-én indul, és amely a Szovjetunió elleni háború kezdetét jelenti.) A darab ekkor kapta a címét: *Der aufhaltsame Aufstieg des Arturo Ui*. Ebbe a kéziratba Brecht még újságkivágásokat és képeket ragasztott Hitlerrel és a Harmadik Birodalom más vezető politikusaival.³ A második változat ehhez szorosan kapcsolódva, 1941 áprilisában és májusában született; ekkor a cím így szólt: *Arturo Ui (Dramatisches Gedicht) von K. Keuner*.⁴ A feljegyzésekből megtudhatjuk, Brecht ekkor arra készült, hogy a darabot még egy második résszel is kiegészíti. Ezekben a hónapokban Brecht állandóan a darab előadhatóságán gondolkodott, és amikor 1941. július 21-én megérkezik az amerikai emigrációba, szeretné elérni, hogy valamelyik amerikai színház bemutassa. Hoffmann Reynold Hays gyorsan le is fordítja angolra, *The Rise of Arturo Ui* címmel, de sem Erwin Piscator, sem

¹ Walter Benjamin: *Gesammelte Schriften*, VI. kötet, Suhrkamp Verlag, 1985, 530.

² „Az igazgatóság fejébe vette / Hogy költséget és fáradságot nem kímélve, / Ezt nagy stílusban most önök elé idézze.” Bertolt Brecht: *Drámák*, Holló és Társa Könyvkiadó, é. n., 359. Fordította Hajnal Gábor. (A magyar kiadásban a kiemelés elmaradt.)

³ Lásd Bertolt Brecht: *Der Aufstieg des Arturo Ui. Text und Kommentar*, Suhrkamp Verlag, 2022, 142.

⁴ Keuner úr Brecht bölcsész alteregója – lásd Bertolt Brecht: *Keuner úr történetei*, Jelenkor Kiadó, 2000. Itt Keuner úr egy pillanatra azért jelenhet meg az ideiglenes címben, mert ő is parabolákban beszélt.

Fordította Báthori Csaba

Fekete Sas Kiadó

Budapest, 2021

140 oldal, 2990 Ft

Berthold Vierteil⁵ nem vállalja a darab színrevitelét. E kudarc hatására Brecht 1941 őszén végleg föl is adja az amerikai ősbemutató tervét.

Ezután hosszú szünet következik: Brecht csak 1953-ban, Berlinben veszi elő újra a darabot, ekkor jön létre a harmadik változat, amely már a *Der Aufstieg des Arturo Ui* címet viseli. Aztán 1954 és 1956 között még további két változat születik, de Brecht életében sem a darab kiadására, sem az előadására nem került sor. A kiadásról éppen a német kiadója, Peter Suhrkamp beszélte le, politikai okokra hivatkozva. Brecht az érvelést elfogadva így fogalmazott: „a német közönség politikai érettsége még nem megfelelő”. A mű csak 1957-ben, Brecht halála után, a *Sinn und Form* című folyóiratban jelent meg, és 1958. november 10-én Stuttgartban volt az ősbemutatója.

Itt egy pillanatra álljunk meg az áttekintésben, amely máris burjánozni kezdett. Alapvetően két szövegváltozatunk van, a többiek inkább alváltozatoknak tekinthetők. (1) Van az eredeti változat 1941-ből, a hozzá kötődő kisebb korrekciókkal. Ennek a végén szerepel az 1941. április 29-i dátum. Ez a változat jelent meg a Suhrkamp Verlagnál 1965-ben, az edition suhrkamp sorozat 144. könyveként. Mind a mai napig ez számít a sztenderd kiadásnak, mára több mint harminc kiadást ért meg. (2) A második alapváltozat Berlinben 1953-ban született meg, a későbbiek itt is csak kisebb korrekciók. Ebben Brecht átírja a prológust, átrendezi a jelenetek sorrendjét, és az „aufhaltsame” szót ki is hagyja a címből. Ez a változat először a *Große kommentierte Berliner und Frankfurter Ausgabe*-ban jelent meg 1991-ben. (Ez alapján készült a Suhrkamp BasisBibliothek 55. kötete, amely 2004-ben látott napvilágot, ma már ez is az ötödik kiadásánál tart.)

II.

A darabnak több magyar fordítása is létezik. A mindmáig alapvetőnek számító fordítás Hajnal Gábor munkája, amely 1960-ban jelent meg az Európa Kiadónál, *Állítsátok meg Arturo Uit!* címmel. Erre a fordításra épült a darab magyar ősbemutatója a Miskolci Nemzeti Színházban 1961 decemberében. (Az előadás rendezője Horvai István volt, a főszerepet Sztankay István játszotta.) Aztán egy újabb fordítás készült Zsótér Sándor Örkeny színházbeli rendezéséhez 2009-ben. A fordító Ungár Júlia volt, és a darab most már az *Arturo Ui feltartóztatható felemelkedése* címet kapta. (E fordítás szövege önállóan nem jelent meg. Az előadásról Csáki Judit ezt írta: „Az előadás küszködős és egyenetlen”.⁶) Báthori Csaba tavaly megjelent fordítása – amennyire tudható – nem kötődött külön színházi bemutatóhoz. Ő alapként a Suhrkamp Verlag 1967-es *Gesammelte Werke* kiadását használta. (Én biztos, hogy a Suhrkamp BasisBibliothekban megjelent kötetet javasoltam volna.) Ebben a prológus még az első változatot követi, de a jelenetek elrendezése már az ötvenes évekbeli változat szerint történik. Báthori Csaba fordítása kétségtelenül poétikusabb és pörgőbb, mint Hajnalé, de helyenként zavaróak a köznyelvi-vulgáris kifejezések, mint a prológus utolsó két sorában:

Sztorink régi nóta az egész kontinensen:
Gengszter-stikli, sehol sem ismeretlen. (9.)

⁵ Piscator a színházi formanyelv egyik alapvető megújítója volt a Weimari Köztársaság idején; rendezéseivel nagy hatást gyakorolt Brecht drámáinak világára. Vierteil eredetileg Karl Kraus *Die Fackel* című folyóiratának munkatársa volt. A húszas évek közepén sikeres színházi rendező lesz Drezdában és Berlinben, majd 1927-ben Hollywoodba megy, ahol filmforgatókönyveket ír.

⁶ Csáki Judit: Először a zöldségesek, *Magyar Narancs*, 2019. október 15.

A németben sem a sztori, sem a stikli nem szerepel, sőt még nyomuk sincs. Viszont a prólógus más helyén olyan sűrített-komprimált beszédmóddal találkozunk, amely a leginkább a zsolttárok nyelvére emlékeztet:

S itt a gyöngyszem, mindenki szeme fürdik!
Jön a gengszterek királya, a hírhedt
Arturo Ui! Őt küldte fenyíteni minket
Az ég összes gazságunkért és bűneinkért,
A gyalázatért, otrombaságért és gyöngeségért! (8.)

Hasonlóan hangsúlyos a darabban a korábbi zárás, amely most a darab közepére kerül, s ez lesz a híres 9a jelenetünk. Ez egyetlen nagy sikoly. Vád és átok. Itt meg mintha Jóbot hallanánk (3,3-4):

Vesszen a nap, amikor világra jöttem,
az éj, amelyen azt mondták:
„Fiú fogantatott.”
Igen, legyen ez a nap sötétség!
Az Isten odafenn ne törődjék velem,
ne is ragyogjon fel annak a napnak a fénye!

Mennyivel könnyebb lenne a szenvedés, ha a teremtésnek, a világra küldésnek az a napja nem is létezett volna. Brechnél egy kicsit más a helyzet, nála a halál előtti pillanat átkairól van szó. Egy „vérben fetrengő asszony” sikolyát és vádjait hallhatjuk-olvashatjuk. Négyszer hangzik el a „segítség” vagy „segítetek” kifejezés. (A magyar fordításban háromszor.) Érdekes megnézni ennek a sikolynak a címzettjeit: a nő először valamilyen definiálatlan tömeghez szól, amely lehet a közönség is. Ennek a tömegnek címezve hangzik el a segítségkérés. Aztán a gyilkosokhoz fordul, de először még a tömegnek mondja a gyilkosokról:

Úgy ütnek agyon,
Mintha legyet fognának egy söröspoháron. (87.)

Aztán velük szembe fordulva: „Ti gyilkosok!” Majd megint a tömeghez fordul: „De én tudom, ki volt!”, és aztán a nő ki is mondja Ui nevét. Ezután Uinak mondja (mivel a magyar fordításban kimaradt egy „te”, ezért ez nem lesz egyértelmű): „Vadállat, aljas söpredék!” (Utána a magyar fordítás elkövet egy hibát: „Jaj, vadállatok!” – itt mintha megint a bűnözők széles seregéhez szólna, de ennek a németben nincs nyoma.) Ugyanakkor a magyar fordítás Ui jellemzése kapcsán vállalja a lehető legkeményebb megoldást:

Szar, amitől irtózik a szar viszolyogva.

Hajnal Gábor megoldása: „Te ganéj, melytől borzad a ganéj is.” (A „te” megint hiányzik Báthori Csaba fordításából. Aztán nem jó az sem, hogy a magyar fordításban egy pillanatra úgy tűnik, mintha a „vérben fetrengő asszony” önmagához szólna: „Hol mosom le ezt?” Ezt az a „szar” mondja, amely önmagát nyilvánvalóan nem tudja lemosni.)⁷ Ezután a be-

⁷ Ez a sor Margarete Steffinnek egy ebben az időben született kisprózájára utal, amelynek címe: *Ich bin ein Dreck*. „Egy szar vagyok. – Ezt senki sem vallja be szívesen. És ezt eddig mindig csak egészen halkán mondtam magamnak. Utána. De talán jobban átérzem, és súlyosabb, ha fel is írom.” Margarete Steffin: *Konfütse versteht nichts von Frauen*, Rowohlt Verlag, 1991, 178. Steffin szerepéhez és jelentőségéhez lásd a dolgozat utolsó fejezetét.

szélő újra a tömeghez fordul, amelyről az első sorban már megtudtuk, hogy most éppen szétfut, szerte-széjjel. A düh most a tömegre is irányul, amelynek pedig a segítségkérés is szólt (itt mintha a nő valóban magához beszélne, aztán gyorsan a tömeg felé fordul):

És tűri mind! És mi elpusztulunk!
Nem halljátok?⁸

És az utolsó sor (a saját fordításomban):

Hol vagytok? Segítetek! Senki sem fékezi meg ezt a pestist?

Hajnal Gábor megoldása: „Segítetek! Pestis! Ki állítja meg?” A német sor mind Báthori, mind Hajnal megoldásánál pesszimistább. A tömeg szétfutott, a dühöngő kiabálás lassan önmagába fordul vissza, a beszélő önmaga elé mormol egy kérdést. De miután a tömeg szétfutott, nincs, aki megállíthatná a pestist. (Mi tartozhat a „pestisbe”? Ui, a gyilkosok serege, és talán-talán még a tömeg vagy a közönség tagjai is.) Hajnal Gábor ezzel szemben nyitva hagyja a lehetőséget: „Ki állítja meg?” Ebből a végső kérdésből adódik a magyar cím: *Állítsátok meg Arturo Uit!* Ez a cím így rögzült, kanonizálódott, de hibás.⁹ Ugyanakkor észre kell vennünk, hogy a darab kicsengése még a német cím értelmét is átalakítja: egy rezignáció azt implikálja, hogy ez a felemelkedés nem feltartóztatható, hanem feltartóztathatatlan (*unaufhaltsam*). Ezért a későbbi változatból Brecht ki is hagyja ezt a jelzót.¹⁰

III.

Brecht darabját rengeteg támadás érte, amelyek közül a legfontosabb talán a parabola-jellegre, vagyis a darab erős referencialitására utal. (Arturo Ui = Hitler, Giri = Göring, Roma = Röhms, Givola = Goebbels. A helyszínek pedig: Chicago = Németország, Cicero = Ausztria.) A nagy kérdés, amivel már Brechtnek is szembe kellett néznie, hogy a darab aktualitása hogyan tartható fenn a közvetlen referencialitáson túl. Az 1941 és 1956 közötti átdolgozások döntően ezzel a problémával szembesültek. Az utolsó változatban Brecht a prológust is átdolgozta, úgy, hogy az a háború utáni helyzetre is érvényes legyen:

Van egy-két olyan kényes tárgy
Amelyre a tisztelt fizető publikum egy része
Nem szereti ha emlékeztetik.
Ezért a választásunk végül
Egy olyan történetre esett amelyet itt alig ismerünk
Egy távoli városban játszódik
Mint amilyen itt sohasem létezett.¹¹

És mivel a volt 17. jelenet (a 9a jelenet) kikerül a mű végéről, ezért a darab Ui monológjával végződik (136.):

S a béke
A chicagói zöldségesek közt nem álom

⁸ Az első sor fordítását módosítottam.

⁹ Egyetértek tehát Ungár Júliával, aki szükségesnek tartotta a cím megváltoztatását.

¹⁰ A Zsótér-féle rendezés kapcsán írta Csáki Judit: „[ez a rendezés] végtére arról győz meg, hogy Arturo Ui felemelkedése feltartóztathatatlan.” Csáki, i. m.

¹¹ Bertolt Brecht: *Der Aufstieg des Arturo Ui*, i. m., 9.

Többé, hanem nyers valóság. És hogy a békét
Biztosítsam, ma elrendeltem, hogy szerezni
Kell, de rögtön új Thomson-ágyukat
És páncélautókat

Indul vagy talán folyamatban van a fegyverkezés, majd a háború, a béke (pontosabban a béke megőrzése) érdekében.¹² Az Ui-figura általánosodik, a bemutatott rendszer valóságként vagy fenyegetésképpen ott marad az életünkben.

Egy ilyen dög majdnem a világ ura lett!
De végül legyűrték a népek ...
Még ne leljetek ebben örömet –
mert termékeny az öl, amelyből kilépett!¹³

De van a darabnak egy másik rétege is, amelyet Brecht gondosan elrejt, és ezért itt nem lehet referencialitásról beszélni. Ez a darab egy óriási gyászmunka is. Brecht a negyvenes évek elején elvesztette a két, hozzá legközelebb álló embert.

1940. szeptember 26-án (a Franciaországból Spanyolországba való menekülés közben) meghalt Walter Benjamin. Brecht ezt a tragédiát összekötötte az általában vett emigrációval, a meneküléssel és a meghurcoltatással. Brecht és Benjamin kapcsolatát Erdmut Wizisla *munkabarátság*nak nevezte. „1933 előtt minden az aktivitásról és a szervezkedésről szólt. Brecht és Benjamin 1929 májusában szövetséget kötöttek, miután május elsején a rendőrség a munkásokra és a tüntetők közé lőtt, aminek következtében sokan meghaltak. Ők ketten úgy érezték, tenniük kell valamit, a saját eszközeikkel. Keresték és meg akarták határozni a helyzetüket. A kérdéseik a művészet szerepére és az értelmiségiek aktivitására vonatkoztak. De nem lettek politikusok, mindig művészek, színházi emberek, írók és gondolkodók maradtak.”¹⁴ Ritkán szokták észrevenni: Benjamin halálának tragédiája ebben a műben is benne van. Ha valóban az aktivitás szándéka kötötte össze őket, akkor most ez kudarcba fulladt.

A jövő tehát a sötétségben rejlik, és a jó erőök
Gyengék. Mindezt láttad [te is].¹⁵

1941. június 4-én, az Amerikába való menekülés közben Moszkvában meghalt Margarete Steffin, Brecht titkárnője, szeretője és szerzőtársa, mindössze harminchárom évesen. Brecht két szép verssel búcsúzott tőle:¹⁶

¹² Walter Benjamin egyik legalapvetőbb gondolata az volt, hogy egy ilyen rendszer működése a háború felé mutat. Lásd Walter Benjamin. *Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit*, in: Uő.: *Medienästhetische Schriften*, Suhrkamp Verlag, 2002, 351–386. Benjamin Brecht számára való jelentőségéről lásd az alábbi fejtegetéseket.

¹³ Ez a darab epilógusának utolsó négy sora. Nyilvánvalóan az ötvenes évekből kell származnia, habár már a korai változatot közlő kiadásban is szerepel.

¹⁴ <https://www.deutschlandfunkkultur.de/ausstellung-denken-in-extremen-die-aussergewoehnliche-100.html>

¹⁵ Bertolt Brecht: *Ausgewählte Gedichte*, Suhrkamp Verlag, 1964, 62.

¹⁶ „A Hitler elől való menekülés kilencedik évében / Kimerülve az utazásoktól / A hidegtől és az éhségtől [...]” Bertolt Brecht: *Versék*, Európa Könyvkiadó, 1976, 350. Fordította: Eörsi István, a fordítást módosítottam.

A tábornokom elesett.
A katonám elesett

A tanítványom elment
A tanítóm elment

A gyámolítóm odavan
A gyámolítottam odavan.¹⁷

A darab korai változatának végére Brecht a dátum mellé odaírta: „Munkatárs: Margarete Steffin”, a kései változatban pedig ez mindjárt az elején szerepel. A címek metamorfózisából lehet látni, hogy volt, amikor ezt a darabot önmagának, vagyis Keuner úrnak próbálta tulajdonítani, de aztán szép lassan elkezdte Steffin hagyatékának is tekinteni, hiszen abba a rendszerbe halt bele, amelyet a darab (parabolisztikusan) ábrázol.¹⁸ A „vérben fet-rengő asszony” maga Brecht is lehetne, aki a két haláleset után ezt kiáltja: „Segítség!”, de tudja, hogy nincs segítség, hogy már nincs, aki segíthetne.

---

¹⁷ Uo.

¹⁸ Ruth Berlau így írta le Steffin és Brecht munkakapcsolatát: „Brecht sok darabban említi Margarete Steffint munkatársnőjeként. Ugyan nem vett részt a darabok megírásában, mint Elisabeth Hauptmann, de Brecht számára könyörtelen kritikus volt. Azt akarta, hogy a munkások is értsék Brecht költészetét. Az olyan megfogalmazások esetében, amelyeket ő »nyakatekertnek« nevezett, Brechtől azt kérte, hogy dolgozza át őket. Különösen ebben a vonatkozásban volt pótolhatatlan.” Steffin: i. m., 318.